

Р.С.Каренов

Уникальная личность казахского народа — Бухар жырау Калкаманулы

В статье описывается жизнь и деятельность выдающегося поэта-просветителя и политического деятеля XVIII столетия Бухар жырау Калкаманулы. Отражается его роль в объединении казахских ополченцев в борьбе против джунгарских завоевателей. Показывается политическая деятельность поэта как трибуна и сподвижника великих ханов-казахов — Абылая и Тауке. Оценивается вклад великого жырау всех времен в казахскую литературу и поэзию. Делается вывод о необходимости изучения жизни и деятельности этой уникальной личности в наше время, особенно для патриотического воспитания современной молодежи.

R.S.Karenov

A unique personality of the Kazakh people — Bukhar zhyrau Kalkamanuly

The life and activity of the outstanding poet-educator and the politician of XVIII century by Bukhar zhyrau Kalkamanuly is described. Its role in association of the Kazakh civil guardsmen in struggle against conquerors is reflected. Political activity of the poet as a tribune and the associate of great khans of Kazakhs — Abylaja and Tauke is shown. Its contribution, as great zhyrau all times, in the Kazakh literature and poetry is estimated. The conclusion about necessity of studying of a life and activity of this unique person and especially for patriotic education of modern youth becomes presently.

ӘОЖ 82.0:372.8

С.Е.Тапанова

Ө.А.Байқоңыров атындағы Жезқазған университеті

Жыр-дастандардағы ғашықтық сарын

Мақалада әдеби шығармаларда жырланған ғашықтық сарынның «Қозы Көрпеш» эпикалық поэмасынан бастап Шәкәрім поэмаларына дейін көрініс табуы қарастырылды. Өз бастауын халықтық мұрадан алатын ғашықтық сарын, қиялдар мен армандардың шабытты ұмтылысы роман жанрында шығармашылық жалғасы мен өрлеуін тапты.

Кілтті сөздер: ғашықтық сарын, жыр-дастандар, лиро-эпос, махаббат тақырыбы, Қозы Көрпеш, Баян Сұлу, Қыз Жібек, Айман-Шолпан, Жүсіп-Зылиха, Хұсрау-Шырын, Абай, махаббат лирикасы, Шәкәрім дастандары.

Көркем өнер, нақтылай алғанда, әдебиет халықтың сана-сезімін, көркемдік ойлау қабілетін дамытатын рухани дүние бола отырып, адамзат өркениетімен, адам тағдырымен байланысты сан-салалы мәселелерден құрылады. Солардың бір арнасы — екі адамның арасындағы ғашықтық сезім. Әр тағдыр иесінің көзімен көріп, көңілімен түйсінетін бұл қасиетті ұғым адам баласымен бірге жасап келеді. Адам ата мен Хауа анадан бастап бірде қуантып, бірде жылатып келе жатқан махаббат құдіреті терең.

Қазақ әдебиеті тарихындағы көркем туындылардың бәрі де өзінің түптөркіні — халық ауыз әдебиетінен нәр алып, дәстүрлік жалғастық табады. Бүгінгі таңдағы биік сатыға көтерілген, әлем әдебиетінің алтын қорына қосылған іргелі туындылары бар қазақ әдебиетіндегі алуан тақырыптар, сан түрлі сарындар, өлмес идеялар, өміршен мұраттардың қай-қайсысы да о баста ауыз әдебиетінде, оның ішінде поэзия саласында көрініс тапқан, дәстүрлік тұрғыдан бұрынғыдан жалғастық тауып, мол арна тартқан. Бұл орайда біз сөз етіп отырған махаббат тақырыбы да алғаш осы халық ауыз әдебиетінде, нақтылап айтқанда, халықтық ән-өлеңдерінде, эпостық жырларда кең көрініс тапты. Көнеден жеткен, авторы белгісіз мына шумақтар соның бір дәлеліндей:

*Көрдім де бір сұлуды болдым ғашық,
Алашқа білдірмедім аузымды ашып.
Жарасқан бал, шекерге күміс қасық,*

Жүрерміз сүйтіп қашан араласып [1,188],

деген жігіт арманы,

*Мен нәзік болсам да едім текті нәзік,
Сөзіңді келем деген еттім азық.
Кезінде келем деген келмеген соң,
Құлындай сақау шыққан кеттім азып [1,188],*

деген қыз назын білдіретін шумақтағы қыз жүрегінің ықыласы мен ғашықтық сезімнің көрінісі махаббаттық сарынның халықтық әдебиетте суреттелген алғашқы үлгілердің бірі деуге болады.

Ал қазақ ауыз әдебиетінің үлкен бір саласы болып табылатын жырлардағы суреттелетін ғашықтық сарыны өзінше бір төбе.

Фольклорлық үлгілердің қашаннан-ақ эстетикалық сипаты мол болып отырған, онда әсемдік ойдан жырақ сұлулықтан тыс дүние жоқ. Бұлар халықтық ой сананың туындысы ретінде үнемі эстетикалық оймен терең астасып жатады. Фольклор туындыларында көркемдік сын мен түсінік егіз ұғым болып құрылып, әуел бастан, әсемдікті жырлау талабымен ұштасып отырады. Өмірдегі құбылыстар — ел қорғаған батыр, бас бостандығынан айырылып сол үшін күрескен ұл мен қыз, ақылгөй дана қарт әсемдік заңдарына сәйкес жырланады.

Эпостық жырлардың ең көне үлгілерінің бірі — «Қозы-Көрпеш — Баян-Сұлу» жыры. Жыр Қарабай мен Сарыбайдың түзде жүріп құда болуымен басталады. Жырдың басты тақырыбы, негізгі идеясы — махаббатты дәріптеу. Тілі көркем, композициясы шебер құрылған. Оқиғаны дамытуы, көркемдік шеберлігі, образ жасау жағынан бұл — күрделі де кесек туынды. Бас кейіпкер Қозы-Көрпеш кіршіксіз таза махаббат иесі болып бейнеленеді. Ол батыр, аңғал, адамгершілігі мол жігіт ретінде суреттеледі. Қозы сияқты Баян да адал ниетті, ақ жарқын, кіршіксіз таза махаббатты көкसेген, өзінің сүйгеніне қосылуды арман еткен, ақылына көркі сай қыз ретінде бейнеленген.

«Қозы-Көрпеш — Баян-сұлу» жыры басталғаннан-ақ оның басты тақырыбы сұлулық пен әсемдік екендігін бірден-ақ байқауға болады. Нәзік ойлы музыка сазындай жайдары, ашық, әсем әнмен басталатын жыр қалың тоғай ішінде адасып елеңдеп жүрген маралды әдемі, нәзік қылды сезімге әсер ету мақсатымен суреттейді. Марал мен Баян арасында үлкен жақындық бар. Бірі — табиғаттың еркесі, аң сұлуы болса, екіншісі — ел еркесі, адамзаттың сұлуы. Жырдағы осы ғайыптан келген табиғаттың ерке сұлу маралы болашаққа кіршіксіз, таза махаббаттың символындай жарқ етіп көрінеді. Табиғаттың өзі елжіреп, сұлулық нұрын төгіп тұрғандай сезіледі. Жыр әсемдікті тап басып, тілсіз табиғат пен адам өмірін қатар алып, сұлулықтың құпия әсем сырына бой ұрады.

Қазақтың лиро-эпос жырларына көшбасшы болған «Қозы-Көрпеш — Баян-Сұлу» жырынан кейінгі тілі көркем, көлемді сюжетті жыры — «Қыз Жібек» жыры болып саналады. Ел арасына ауызша да, жазбаша да кең тараған жыр. Төлеген Базарбайдың еркінен тыс сүйіспеншілік іздейді. Жібекке ғашық болады. Жібек сияқты сұлуға ғашық тек Төлеген ғана емес. Сол елдің атқа мінер азаматтарының біразының қолы жетпей жүрген аруды, сырттан келген Төлегенге жетектетіп жібермейтіні белгілі. Сондай елдегі көп ғашықтарының бірі — Бекежанның қолынан қаза табады.

Жырдың суреттеуі бойынша батырдың сүйген жары елден асқан сұлу, ұзын бойлы, талдырмаш, сүмбіл қара шаш, қасы қияқтай, оймақ ауыз, күлім көз, айқабақ, алтын кірпік, қызыл ерін, алма мойын, аршын төс болып келеді. Оның өзі түгілі басына таққан үкісін, зерлі бешпентін, алтын жүзігін, қызыл түймесін, әсем қылықтарын жырға қосады. Онымен бірге болған күндер дүниенің бар қызығына татиды. Ғашықтық сезімнің барлығы бірдей ойын-күлкі, назды қылық, қызықты дәуренмен өте бермей, сүюдің азабын да тартады. Кішкенеде бірге өскен ғашық жарынан қапелімде айырылып қалып, зарығып, оның көшіне ілесіп, соңғы рет жолығып, сақинасын алып қоштасады.

Жырлардағы Қозы Көрпеш пен Төлегеннің елден жалғыз аттанып, ұзақ шөлді кезіп, жапандағы жалғыз үйге кезігіп, не жол тосқан анталаған жаумен жалғыз алысуы — аса қорқынышты, қауіпті оқиғалар. Олардың әрекеттерінен ерлік пен асқақтық сезіледі. Оларға ілесе мұнды, аянышты оқиғалар туып отырады.

Лиро-эпостық жырларда көбінесе кейіпкердің қиындықпен қолы жеткен аз уақыт ішіндегі бақытты өмірі мен қуанышы жырланады. «Қозы-Көрпеш — Баян-Сұлу» жырының Шөже ақын жырлаған нұсқасында Қозы мен Баян қайта тіріліп, отыз бір жыл өмір сүреді. Сөйтіп, аз уақыт болса да бақытты болсын деп, тыңдаушысы жасып, сағы сынып мұқалмасын дегендей, тамсандырып, өкініш тудырмай, көңілін жайландырады. Халық идеясынан туған тілек, қысқа бақытсыз өмірді қолдамай, мәңгілік халық жадында қалатын өмірді көксейді.

Қазақтың лиро-эпосындағы әсемдік сұлу табиғаттың қойнында туып, алтын арай сәуле мен нұрға шомылып жасалады. Табиғаттың тылсым күші мен сұлу көркі, жыр әсемдігін өткірлей түсу

үшін кеңінен пайдаланады. Ең әлсіз, момын құс бозторғай да, қанатымен су шашқандай, ғашық жарларға көмектескен болып, хабар жеткізіп отырады. Қозы Көрпеш Баянды іздеп шыққанда жүгені шылдырап күрең ат келіп, Қозы оны ерттеп мінеді. Баянның асыранды, бақпа тотысы мен торғайы болады. Қозы Көрпеш өліп, Баян жалғыз қалып, оны жоқтағанда, менімен бірге зарлансын деп, ботасы өлген боз түйені алдыртады. Төлегеннің өлімін алты қаздың естіртуі лиро-эпос жырына тән адам мен табиғаттың арасындағы үйлесімділікті (гармония) аңғартады.

XIX ғасырдың алғашқы жартсындағы қазақ елінің әлеуметтік-қоғамдық тіршілігін, тұрмыс-салтын қамтитын, халық арасына кең тараған, оқиғасы реалистік өмірден алынған қазақтың лиро-эпостық жырларының бірі — «Айман — Шолпан» жыры. Жыр Маманның екі қызын әуелі сұлулық, бақыт, салтанат құшағында көрсетеді де, кейін екеуін тұтқынға түсіріп, теңсіздікке ұшыратады. Бұл шендестіру Маман мен Көтібардың бақ салтанатын мақтай келіп, олардың өте ұсақ, халықтық мінезге жат адамдар екенін, феодалдық зорлық бар жерде қазақ қызының бағы жанбайтындығын көрсетеді. Жырдағы Шолпан мен Арыстанның махаббаты екі елді бітістіруге себеп болады. Ал, жырдағы Айман — өте ақылды, сирек кездесетін би қызының үлгісі. Айманның махаббаты романтикалық-трагедиялық сарында емес, прозалық-реалистік арнада баяндалған. Өз басының мүддесіне келгенде, ол — бас бостандығын іздеген, үлкен махаббат иесі болған образ.

Жоғарыда аталған қазақтың ғашықтық жырларынан басқа XIX ғасырда туып, сюжеттік негізіне әлеумет теңсіздігін, феодалдық қоғам қайшылығын арқау еткен «Мақпал қыз», «Күл мен қыз», «Күлше қыз — Назымбек», «Есім сері — Зылиха» жырларының да көркемдік-тарихи мәні ерекше. Бұл жырларда айтылатын Мақпалдың сүйгені — Әбен, Айымның ғашығы — Талайлы, Зылиханың жары — Есім бұқара халық ортасынан шыққан кедей-жалшылар. Қолдары қысқа кедей жігіттерінің өздерінің сүйген қыздарына қосыла алмай, ру қоғамының ескі салтынан соққы жейді.

«Күл мен қыз» жырындағы Айым үшін байлық пен бақ мақсат емес, өз басының еркіндігі қымбаттырақ. Жырда бұрынғы қазақ салтында сирек кездесетін азатшыл қыздың «жігіт таңдау» салты суреттелген. Небір сұмдық жігіттердің ішінен есіктегі күл Талайлыға өзі ғашық болады. Жігіттің бойынан өзіне қажетті деп есептейтін — ақылдылық, серілік, шешендік, батырлық т.б. азаматқа тән қасиеттерді табады. Жырдың негізгі идеясы — еркін махаббат. Мақпал мен Сегіздің арасындағы сезім аз күндік құмарлықтың құлы емес, тағдырға мойынсұну, өмірлік заңға бағыну. Десек те, санаға салып мойындағандарымен, жүрек өз әміріне бағындырып, қос ғашық жасырын кездесіп шер тарқатысады. Бұл екеуі де ескі көзқарас, яғни әдет-ғұрыптың, құрбаны болған жандар. Жырда осы жағына баса назар аударылған. Жырда басы артық кейіпкер де жоқ. Көлемі қысқа, эпизодтары аз, тілінде екіжақтылық басым: қара өлеңмен айтылған жерде салт өлеңдерінің, ал жыр үлгісіндегі өлеңдерде батырлық жырлардың әсері айқын сезіледі.

«Күлше қыз — Назымбек» жыры мазмұны жағынан «Қозы-Көрпеш — Баян-Сұлу» жырына ұқсас келген. Жыр бесікқұда салтымен басталады. Оқиғасы XVI ғасырдағы Орманбет хан мен қырық сан Қырым жұртының заманымен байланысты. Баян мен Қозы махаббатын Баянның екі апасының зары тудырса, Назымбек пен Күлше қыз махаббатын жырда сары бота тудырған. Бұл — жырдың өзіне тән ерекшелігі. Жырдың сюжеті қазақ халқының төл өмірінен алынып, айтыс элементі аралас келетін фольклор стилінде жазылған. Бұған дейінгі талданған жырларда жоқ ғашығын іздеуге шыққалы жатқан Назымбекке бір сәуегей қарияның өнерлі жігіттер мен ат-тұрманын сай етіп, ақ батамен аттандыру салтын көрсетеді. Бұл жағынан Төлеген сапарындағы салтқа ұқсайды. Жалпы жырлардағы батырдың сүйгеніне немесе жауға батамен аттануының астарында көп мән бар. Көбіне жырдағы бата беру салты кейіпкердің тағдырымен, алдағы іс-қимылымен тікелей байланысты болып отырады. Батасыз аттану, немесе теріс бата алу, жырдағы болатын трагедияны да алдын ала сездіріп тұрады. Бұны біз «Қыз Жібек» жырынан анық білеміз. Ал, «Күлше қыз — Назымбек» жырында Назымбекке сәуегей қарияның берген батасы қабыл болып, кейіпкер дегеніне жетеді. Жаныс байдың антын бұзып, екі ғашықтың дегеніне жетуіне тілектестік білдіріп, жыр сәтті аяқталады. Жырдың көркемдік ерекшелігі әлсіз болғанымен, оқиғасы тартымды.

Лиро-эпос жыры әсемдікті көбіне лирикалық тәсілде суреттейді. Жыр ойлы, нақышты, нәзік саз бен аса көркем, биік талғамды жандарға арналады. Жағымды кейіпкерлер ақылды да тапқыр, жаужүрек әрі асқан көрікті болып келеді. Мұндағы негізгі сарын адам өміріндегі әсем сезімді аялау, кіршіксіз саф, таза күйінде өмірден өту болып саналады. Кейіпкерлер өмірдің қиын-қыстау шатқалынан жасқанбастан, өз көңілі сүйіп ұнатқан ғашық жар іздейді. Лиро-эпос жыры өзінің тақырыбы жағынан өткен дәуірдің күрделі әлеуметтік проблемасына құрылған мазмұнды, шыншыл шығарма.

Лиро-эпостық жырларда көбіне адам еркіндігі, әйел теңдігі мәселелері көтеріледі.

VII–XII ғасырларда ең жоғары өркендеу дәрежесіне жетіп, дүниежүзілік тарихи маңызға ие болған біртұтас араб-мұсылман мәдениетінің ықпалына басқа елдер сияқты қазақ сахарасы да ілікті. Араб-мұсылман мәдениетінің өзі көптеген халықтардың жасаған мәдени мұраларының көркем де озық үлгілерін сіңіру арқылы биікке көтеріліп, өзіндік өрнек қалыптастырған болатын. «Шығыс мұралары қазақ даласына әр түрлі жолмен келіп жетті. Біріншіден, олар халықтардың күнделікті қарым-қатынастары арқылы ауызша түрде жетті. Екіншіден, бұлар қолжазба күйінде таралды. Бірақ шығыс сюжеттері қазақ халық ауыз әдебиет творчествосының арасында жырланды. Сондықтан қазақ эпикалық дәстүрі өз әсерін тигізбей қойған жоқ» [2].

Шығыс халықтары әдебиеттерінің өзара байланысы және бір-біріне жасаған игі әсері әр түрлі. Солардың бірі — көркем шығармалардың адамгершілік мазмұн-мағынасын, оқиға желісін, жазу-өрнек тәсілдерін түсіне, өрбіте, өсіре қабылдау болып табылады. Соның айқын дәлелі ретінде Рудаки, Фирдоуси, Низами, Физули, Навои, Саади, Хафиз, Жәми шығармаларын қазақ ақындары өзінше дамыта жырлап, тыңнан толғап, «нәзира» дәстүрімен, халық арасына таратқан нұсқаларын айтуымыз керек. Атақты Абайдың өзі шығыстық желіге «Масғұт», «Ескендір», «Әзім» дастандарын жазса, Ш.Жәңгіров «Ескендір Зұлқарнайды», Т.Ізгілеуов «Рүстем–Дастанды» жырлады. Бүгінде араб, парсы, үнді аңыз-ертегілерінен келген «Мың бір түн», «Готынаме», «Жүсіп–Зылиха», «Сейфүлмәлік», «Мұңлық–Зарлық», «Бозжігіт», «Шәкір–Шәкірат» сияқты ғашықтық дастандар қазақ топырағында қайта түлеп, жаңарып, бай фольклорлық мұраларымыздың қатарын толықтырды.

«Бозжігіт» жыры «Қозы-Көрпеш — Баян-Сұлу» жырымен ұқсас, сарындас болып отырады. Оқиғасы да Қозы мен Баянның қайғылы өмірін, өкінішті махаббатын еске түсіргендей. «Бозжігіт» жырының қай нұсқасын алсақ та, Бозжігіт пен Қарашаш сұлудың махаббаты күшті, әсерлі, аянышты болып жырланған. Әсіресе Қарашаш бейнесі өте сәтті шыққан. Шығыс дастандарының көбіне ортақ тәсіл — бір-бірін түсінде көріп ғашық болса да, оқиға желісінде ол өз бақыты үшін күрескер ретінде, сүйгені үшін байлықтан да, мансаптан да бастартқан асыл жар ретінде жырланады. Бозжігіт қазаға ұшыраған кезде оның басына там тұрғызып, ежелден келе жатқан ғашықтар дәстүрін бұзбай, өзін-өзі өлтіріп, сүйгенімен мәңгілік құшағында ғана кездеседі.

Жырда Бозжігіт тәрбиелі, білімді, адал махаббатты аңсайтын адам ретінде суреттеледі. Махаббат жолында кездескен қиыншылықтарға төзе білген қайратты, алға қойған мақсатына жету үшін алған беттен қайтпайды. Қиындықты жеңе отырып сүйгенін тапса да, қыз әкесінің қатал, рақымсыз қыңырлығын жеңе алмай, қаза табады. Жырдағы Қарашаш зарында төрт түлік малды өлеңге қосу немесе екі ғашықтың алғашқы кездесу қуанышында қыздардың жар-жар айтуы, естірту, көңіл айту сияқты қазақ ауыз әдебиетінің жоғалған шідерін тілге тиек ете отырып, өзі қонып шыққан үйдің сұлу қызы Ләйлімге деген ішкі жан толқынысы, көңіл-күйі сөз етіледі. Біржан — патриархалды-феодалдық заманның етектең тартқан ескілігіне, қарадүрсін заң-жосығына, зорлықшыл ісіне, әлеуметтік әділетсіздігіне асқақ әндерімен, уытты жырларымен қарсы тұрған суреткер.

Батыстың «Ромео мен Джульеттасы», шығыстың «Ләйлі–Мәжнүнімен» үндесіп жатқан, махаббат мұңын шертетін «Таһир–Зуһра» дастанының сюжеті араб, үнді елдерінде бұрыннан кездесетіні белгілі. Қазақ арасында бұл жырдың екі нұсқасы бар. Бір вариантында өлең мен қара сөз араласып баяндалып, тілі шұбар болып келсе, екіншісі таза өлеңмен баяндалады. Бұл жырда да осыған дейінгі талданған дастандар сияқты бірін-бірі шын сүйген екі ғашықтың бақытына жетуіне, кері кеткен әдет-ғұрып пен күштілер билеген кезеңнің құрбаны болған жастардың өмірі суреттеледі. Екі жастың қайғылы махаббаты жыр болған бұл дастанда өмірдегі ең аяулы нәрсе — жан сұлулығы; достыққа, ғашықтыққа берік болу; арманына жету үшін қара күш иелерімен, қиындықпен күресе білу, көңілі сүйгенін кіршіксіз сақтай білу керектігі жырланады.

«Жүсіп–Зылиха», «Сейфілмәлік–Бәдіғұлжамал» — ел арасына кең тараған ғашықтық дастандар. Шығыс сюжетіне құрылса да, қазақ халқының ауыз әдебиетімен орайласып, үйлесіп кеткен шығармалар.

«Жүсіп–Зылиха» дастанының ауыз әдебиет нұсқаларымен қатар, жазба варианттары шығыс әдебиетінде, түрік тілдес халықтардың әдебиетінде өте көп жайылған. Бұл дастанның ұзақ кіріспесінде, жырдың ұзын-ырғасында ислам дінін, құдайды, пайғамбарларды мадақтайтын шумақтар беріліп, араб-парсы сөздері, сөз тізбектері көп қолданылса да, поэманың негізгі идеясы адамгершілікті, гуманизмді уағыздайды және ғашықтық женбейтін кедергі жоқ деген ұғымды Зылиханың Жүсіпке деген махаббаты арқылы суреттейді.

«Жүсіп–Зылиха» — гуманистік идеяға толы, поэтикалық образдары қарапайым, көркем шығарма. Бұл дастандағы ғашықтық желісін дамыта түсуде парсы ақындары біраз еңбек сіңірген. Зылиханың Жүсіпке деген ынтықтығын ақтап, дәлелдей көрсету жолында ақындық ізденістер

жасалған. Өз күйеуі бола тұра, қолбаласына ғашық болған әйел бейнесі шығыс салтына келіспес еді. Осыдан барып, «түсінде көріп, сырттай ғашық болу» желісі кіргізіледі.

Әли қисасын негізге ала отырып, XX ғасыр басында «нәзира» үлгісімен жаңғырта жазған Жүсіпбек Шайхұсламұлы болды. Жәмиге дейінгі нәзиралық үлгілерде Жүсіп сюжеттерінен негізгі мәселе ретінде әке мен бала махаббаты ғана сөз болса, Әлиде Жүсіп пен Зылиха сүйіспеншілігі де қатар жүріп отырады. Түрік әдебиетіндегі ғашықтық тақырыбы Әлидің «Қиса Жүсіпке» ден басталады деуге болады.

Шығыс тақырыбына жазылған қазақ дастандары — ғасырлар бойы халқымызбен бірге жасасып келе жатқан аса құнды мұралар. Махаббат пен ерлік қоса өрілген осы аталған ғашықтық дастандар тақырыптық, идеялық жағынан болсын, оқиғаны суреттеуі, көркемдік ерекшеліктері жөнінен болсын қазақ халқының ауыз әдебиеті нұсқаларымен орайласып, үйлесіп жатады.

Ғашықтық дастандар мен лиро-эпостарда өмірдегі ең аяулы нәрсе — жан сұлулығы, достыққа, ғашықтыққа берік болу, арманына жету үшін қиындықпен күресе білу керектігі жырланады.

Лиро-эпостарда екі ғашықтың мәңгілік сүйіспеншілігі, ескі салт-санаға қарсы күресі, замана сыны, көршілес елдермен өз елдеріміздің арасындағы тарихи байланыс көрініс тапқан. Бұл жырлардың ұрпақ тәрбиесінде адамгершілік, гуманистік, эстетикалық маңызы зор. Аталған жырлардың қай-қайсы да жар таңдаудағы адамның ақыл-парасатының биіктігін тілге тиек ете отырып, махаббат пен сүйіспеншіліктің нәзік сырларын, сұлулық пен сыпайылықтың көңіл қобызын қозғар сиқырын, адамзат баласының өмірлік идеясы мен идеалын паш етеді.

Қазақтың лиро-эпостық жырларымен сарындас, үндес, идеялас, түр жағынан да соларға өте жақын болып келетін Алтын Орда дәуірінің ең таңдаулы туындыларының бірі саналатын ақын Хорезмидің «Мұхаббатнаме», Құтбтың «Хұсрау — Шырын» дастандары.

«Мұхаббатнаменің» негізгі бөлімінде жігіттің сүйген қызына деген мөлдір махаббаты жырланады. Махаббат тек адамзатқа ғана тән ғажайып, асыл қасиет екенін ақын зор шеберлікпен суреттейді. Дастанның басты қаһармандары бірін-бірі сүйген екі ғашық қыз бен жігіттің арасындағы сүйіспеншілік. Сүйгеніне қосылу үшін барлық қауіп-қатерге бас тігетінін айтады.

Дастанда Хорезми қыздың тек сұлулығын ғана жырламай, оның асқан ақылдылығын, адалдығын, адамгершілігі жоғары, инабаттылығын айта отырып, махаббатты әлеуметтік мәселе дәрежесіне дейін көтере білген. Адамдар бойындағы жақсылық қасиеттерді дәріптей отырып, жамандықтан жирендіреді. Осындай ой-пікірлері арқылы өзі өмір сүрген ортаның әділетсіздігіне біршама наразылығын білдіргендей болады. Ал дастанда феодал-клерикал топтың адам бойындағы асыл сезімді аяқасты етіп, қыз-келіншектердің еркімен ешкім санаспайтыны жөнінде, соның салдарынан бірін-бірі ұнатқан екі жастың қайғылы оқиғаға ұшырап жатуы жайында сөз қозғалмайды. Мұның басты себебі сол кездегі тарихи-қоғамдық жағдайға байланысты болған жайт. Сондықтан дастанда жырлаған махаббат тақырыбына әлеуметтік-қоғамдық тұрғыдан мән беріп қараған жөн деп білеміз.

«Хорезмидің «Мұхаббатнаме» шығармасын танып-білу арқылы біз бүгінгі қазақ әдебиетіндегі поэма жанрының өмірге келу жолдарын, қазіргі қазақ тілінің даму сатыларын, халқымыздың өткендегі әдет-ғұрпын, салт-санасын т.б. тереңірек ұғынатын боламыз» [3], — дейді Н.Келімбетов.

XIII–XIV ғасырлар әдебиетінде ғашықтық желісін негізгі мәселе етіп алған қисса-дастандар да туа бастайды. Көпке белгілі Низамидің «Хұсрау уа Шырын» дастанын Оянушылық дәстүрімен халық тілінде түрікше сөйлеткен ақын Құтб. Құтб дастанның бұрыннан мәлім құрылысы мен сюжетін толық сақтай отырып, өз оқырманының түсінігіне лайық жазған.

Дастанға арқау ретінде алынған негізгі кейіпкерлер — 590–628 жылдары Иранда патша болып, өз баласы Шируяның бұйрығымен өлтірілген Хұсрау мен оның сұлу әйелі Шырын.

Шығарманың оқиғасы Шырын мен Хұсраудың махаббаты, ізгілік пен адамгершілікті үлгі етуге құрылған. Кейінгі қиса-дастандарға тұрақты желі болып тартылған: Балаға зарығу, оның көрікті, білімді, қайратты болып өсуі, сұлудың даңқын естіп, сырттай ғашық болуы, іздеп баруы, түрлі қиыншылықтары, қызға ғашық болған бәсекелес кейіпкермен (Фархад) арадағы қақтығыстың шешілуі, т.б. тұрақтылықтар бұл дастанда жүйеге түскен. «Қиса Жүсіпке» қарағанда да, «Хұсрау уа Шырын» нағыз ғашықтық қиса-дастан ерекшеліктерін қалыптастырған шығарма деуге болады.

Дастанда Шырын — өз махаббатына өле-өлгенше адал жан. Хұсрауды жан-тәнімен беріліп сүйеді. Сүйіспеншілік жолындағы қиыншылық атаулының бәрін женеді. Хұсраудың жағымсыз қылықтары мен жеңіл-желпі мінездеріне де кешірімділікпен қарайды. Махаббат жолында құрбан болады.

Осы шығармадағы тағы бір көңіл аударатын бейне — Фархад. Фархад арқылы нағыз ғашық адамның бейнесі жасалған. Шырынға деген шынайы сүйіспеншілігі оған күш-жігер береді. Фархадтың өлімі оның жеңілісі емес, жеке басының трагедиясы болып табылады.

XVIII ғасырдың екінші жартысында жыраулармен бірге ақындар творчествосы көріне бастады. Жыр мен жырау және толғау қаншалықты көне болса да, арғы замандардан келе жатса да, ақын мен өлең — кейінгі дәуір жемісі. Жыраулар көбіне елдік, ерлік істерді, замана жайын сол қалпында алып толғаса, ол туралы ой қозғаса, топшылаулар жасаса, ақындар негізінен күнделікті өмір құбылыстарын, адамдар қатынастарын, мінез-құлықтарын, махаббат, сезім сырларын т.б. поэзия тілінде сөйлетті, өмірде ірілі-ұсақты шындық сипаттарын нақты көруге, суреттеуге ойысты. Аз да болса осының алғашқы нышандарын Шал, Көтеш, тағы басқа ақындар өлеңдерінен көреміз.

Шал ақын өзінің мына бір өлең жолдарында сұлу қыздың келбетін былай суреттеп өтеді:

*Дегдар қыз екенсің бір алма мойын,
Ұжмақтан жаратылған жұпар қойын.
Жарқырап зуардай екі көзің
Таранған әр тарапқа созып мойын [4].*

Қазақ әдебиетінде сүйіспеншілік, ғашықтық мәселесіне тұңғыш рет арнайы тоқталған Абай болатын. Ауызбен айтуға ұят саналып, әркімнің өз жүрегінде тұншықтырылып келген сүйіспеншілік сезім ешқандай есерлік емес, қайта, адамгершілік асыл қасиеттердің қатарына жататын, мораль нормаларының мықты бір өлшемі екенін танытқан. Абаймен бірге әдебиетке махаббат лирикасы келді.

Ақын Абай уағыздаған махаббат — адам санасы мен сезімінің, жан мен тән сұлулығының, үзік-үзік ғашықтық пен құшақ құмарлығының, жүрек дірілі мен ділғарлығының үндесіп, үйлесіп, ортақ тіл табысқан, ырғақты, сазды күй боп толқып, толысқан нағыз өміршен, жасампаз махаббат. Ақын Абайдың махаббат сөзі, ақын уағыздаған махаббат сезімі — нағыз адамдыққа, сұлулық пен әсемдікке негізделген, мәңгі өшпейтін, мәңгі жарқырап, маздап тұратын мәнді де үлгілі сөз, махаббаты да күдіретті сезім. Махаббат — адамдық сезім. Адам бар жерде махаббат бар. Бірақ сол адамның өзін де адам қып ұстап тұрған нәрсе — махаббат. Егер махаббаттан айрылса, адамның өзі де адамдық қасиеттен айрылады, адам болудан қалады. Міне, осы — ақын, әрі ойшыл Абайдың махаббат турасындағы негізгі қағидасы, пәлсапасы, берік тоқтамы.

«Махаббатпен жаратқан адамзатты» деген қағида Абай, Шәкәрім секілді ислам ілімінен сусындаған қазақ ойшылдары шығармаларының негізгі мәні мен маңызы болғандығы мәлім. Пәктікті сүюге, сұлулықты түсінуге, кемелдікті тануға талаптанудың барлығы махаббаттан басталатындығын айтқан.

Қазақтың жазба әдебиетіндегі алғашқы поэмалардың XIX ғасырдың екінші жартысында пайда бола бастағанын айта келіп, ғалым Ә.Нарымбетов: «Революцияға дейінгі қазақ әдебиетінде шығыс немесе халықтың аңыз әңгімесі негізінде жазылған поэмалар болды. Қисашыл ақындардың «Мұңлық — Зарлық», «Шәкір — Шәкірат», «Алтын балық» сияқты дастандарын былай қойғанда, Абайдың немесе оның дәстүріндегі ақындардың жазған «Масғұт», «Ескендір», «Дағыстан», «Еңілік — Кебек» сияқты поэмалар т.б. — бәрі де жаңа еуропалық поэзияның үлгісіне толық көшіп болмаған еді, негізі шығыстың дастандық поэзияларының үлгісінде жатыр. Демек, шын мәніндегі, яғни орыстың және дүниежүзілік классикалық поэзияның үлгісіндегі, сюжетті поэмалар жасау қазақ совет ақындарының творчестволық тәжірибесінде шешілді», — дейді [5].

XX ғасырдың басында шынайы көркем үлгідегі, мазмұндық және идеялық астары терең поэмалар көбейді. Бұл кезеңде С.Торайғыровтың, Ш.Құдайбердиевтің, М.Сералиннің т.б. түрлі сипаттағы поэмалары жазылды. Ал осынау реалистік поэма жасау дәстүрінің түптамасы оның алдындағы Абай шығармашылығында жатқаны бәрімізге мәлім. Абай қазақтың ұлттық әдебиетінде бұрыннан бар дастаншылдық, қисашылдық дәстүрді өз талантымен өңдеп, жаңғыртып, оған жаңа дәуірдің ыңғайымен жаңалап, туған жұртына қайта ұсынды. Романтикалық поэмалардың табиғатына реалистік қасиет дарыта жырлады. Сөйтіп, соны сипаттағы қазақ поэмасының негізін қалады.

Шәкәрім дастандарының барлығы романтикалық сарынның үнін бәсеңдетіп, шынайы суретке, терең философиялық толғамдарға, әлеуметтік мәселелерді нақтырақ бейнелеуге бет бұрды.

Ақын поэмаларының барлығында екі жастың арасындағы махаббат оқиғалары баяндалады. Бұл — сонау шығыстық поэзиядан келе жатқан дәстүрлі тақырып. Шәкәрімнің шығармаларында жырланатын махаббат мәселесі ақынның «... жалпы гуманистік көзқарастарының бөлінбес бір саласы ретінде көрініп, жаңа ғасыр басындағы бостандық идеяларына, адамдық право туралы ойларға шебер үндеседі» [6].

Ел аузында аңыз болып бұрыннан айтылып жүрген «Қалқаман–Мамыр» дастанындағы ғашықтар арасындағы трагедиялық оқиғаға ақынның құлағы қанық болып өскен.

Ғашықтар трагедиясы Шәкәрімге өзгелерден өзгеше әсер етті. Ақын осынау махаббат мұңлықтарының басындағы қайғылы хал мен ел, қоғам басындағы трагедияны асқан шеберлікпен, ақындық көрегендікпен ұштастыра отырып, ол туралы тамаша туынды жасай білді. Ел ішіндегі бір ғана махаббат тарихын баяндау арқылы ақын қазақ қоғамының сол кезеңдегі этнологиялық, психологиялық сыр-сипатын ашып берді. Поэманың басты құндылығы оның әлеуметтік астарының тереңдігінде жатыр дейтініміз сондықтан.

Қорыта айтқанда, қазақ әдебиетіндегі махаббат сарыны алғаш рет ауыз әдебиеті үлгілерінде көрініс тапты. Сан ғасырлар бойы ауыздан ауызға көшіп, халық көңілінің сүзгісінен өтіп өңделген, жаңарған аңыздар бүгінмен сабақтас. Аңыз-жырлардағы өмір үшін, махаббат үшін күрес, жақсылыққа ұмтылу, түрлі әрекеттер арқылы сол дәуірдегі әлеуметтік жағдайды жақсартуға тырысу, сол жолдағы қаһармандардың ерлігі халықтың өмірге құштарлығын, арман-мұраттарының биіктігін танытады. Халықтық мұралардан арна тапқан ғашықтық сарын, өршіл де асқақ арман-аңсарлар одан әрі роман жанрында өрбіп, жалғастық тапты.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қара өлең. — Алматы, 1989. — 320-б.
- 2 Қыраубаева А. Қазақ әдебиетінің шығыстық қиса-дастандардың түптөркіні мен қалыптасуы. — Алматы, 1997. — 8-б.
- 3 Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті — Алматы, 1991. — 47-б.
- 4 Бес ғасыр жырлайды. — 2 томдық. / Құраст. М.Мағауин, М.Байділдаев. — Алматы, 1989. — Т. 1. — 122-б.
- 5 Нарымбетов Ә. Қазақ совет поэмасы. — Алматы, 1990. — 4,5-б.
- 6 Әбдіғазиев Б. Шәкәрім шығармашылығының дәстүрлік және көркемдік негіздері. — Алматы, 2000. — 245-б.

С.Е.Тапанова

Мотив влюбленности в эпических поэмах

В статье рассматривается отражение мотивов влюбленности в литературных произведениях — от эпической поэмы «Козы-Корпеш — Баян-Сұлу» до поэм Шакарима. Мотив влюбленности, вдохновенный полет фантазий и мечтаний, берущие свое начало в народном наследии, нашли творческое продолжение и расцвет в казахской поэзии.

S.E.Tapanova

The motive of love in the epic poems

The article considers the portrayal of the love motives that was sung in the literary works beginning from the epic poem «Kozy-Korpesh — Bayan-Sulu» to Shakarim's poems. The love motives, inspired flight of fancy and reveries that originate from the folk's heritage have progressed in the genre of novel.